

עיון בנושא התפילה ברמב"ם

בתקופה האחרונה נתחברו מספר ספרים ומאמרים בנושא התפילה. דומה שעמדת הרמב"ם בנושא זה כמעט ולא באה לידי ביטוי. במאמר זה ננסה לעמוד על חשיבותה ומרכזיותה של התפילה בדברי הרמב"ם, ולברר את עמדתו ביחס לבעיה הפילוסופית של שינוי רצון ה' על ידי התפילה. הרמב"ם לא ריכז את דבריו על משמעותה של התפילה, בניגוד לצד ההלכתי שאותו הוא מפרט בהלכות תפילה, ולכן עומדת בפנינו משימה ללקט את דבריו על התפילה מחיבוריו השונים ולגבשם לשיטה.

א. הגדרת מצוות התפילה

נקודת המוצא לבירור שיטת הרמב"ם היא הגדרת המצווה כפי שהיא מופיעה בספר המצוות¹. אומר הרמב"ם (עשה ה):

שציוונו לעבדו יתעלה. וכבר נכפל ציווי זה פעמים, אמר "ועבדתם את ה' א-להיכם" ואמר "ואותו תעבדו" ואמר "ואותו תעבדו" ואמר "ולעבדו"...

הרי שהגדרת התפילה היא "שציוונו לעבדו יתעלה", כלומר התפילה היא המצווה, מכל המצוות כולן, המוגדרת כ**עבודת ה'**². אמנם אומר הרמב"ם שעבודת ה' היא "מן הציוויים הכוללים", אך מכך שהוא מגדיר את התפילה כמצווה פרטית העונה על הגדרה זו, מודגשת המשמעות העמוקה של התפילה, שהרי כל המצוות כולן הן עבודת ה', וכנגדן התפילה היא עבודת ה'. באופן דומה מגדיר הרמב"ם את התפילה במניין המצוות שבפתיחה להלכות תפילה: "...לעבד את ה' בכל יום בתפילה...". גם כאן הגדרת התפילה היא "לעבד את ה' בכל יום", אופן הביצוע של עבודת ה' שבכל יום הוא בתפילה³.

נראה שגם ממיקומה של התפילה במניין המצוות, נוכל ללמוד על החשיבות הרבה שהרמב"ם מייחס לה. התפילה היא מצוות העשה החמישית שמונה הרמב"ם, והמצוות הקודמות לה הן: להאמין הא-להות; אמונת הייחוד; אהבת ה'; יראת ה'. נראה, שמצוות אלו, שאותן קבע הרמב"ם

1. נראה לומר שהשם שהרמב"ם נתן למצווה מבטא את הגדרת תוכן המצווה לשיטתו.

2. בסך הכול חוזר הרמב"ם על השורש ע-ב-ד עשר פעמים במצווה זו.

3. וכך גם בהלכות תפילה (א, א).

מכך שבספר המצוות ובפתיחה להלכות תפילה מגדיר הרמב"ם את מצוות התפילה כעבודת ה', ואילו בתחילת הלכות תפילה הוא מגדיר "מצוות עשה להתפלל" לומד הרב סלובייצ'יק (על התשובה, עמ' 40-44) שבתפילה יש חילוק בין פעולת המצווה לבין קיומה. אמירת המילים של התפילה זה פעולת המצווה, "ברם בהגדרתה של התפילה, המופיעה בכותרת הלכות תפילה, הוא מדייק ואומר 'לעבד את ה' בכל יום בתפילה'. כאן אין הוא משתמש במינוח שבהלכות עצמן, 'מצוות עשה להתפלל', המכוון לפעולת התפילה, אלא במונח אחר 'לעבד את ה'', מונח המתאר את קיום המצווה של עבודה שלב, שהתפילה היא אחד מגילוייה".

בתחילת מניינו, ועמן המצווה לעובדו יתעלה, היא מצוות התפילה, הן חטיבה אחת של מצוות, המגדירות את יסוד התורה והאמונה היהודית, אמונה בה', אהבתו, יראתו ועבודתו, ורק אחר כך הוא מתחיל למנות את המצוות המעשיות כגון: להידבק בתלמידי חכמים, להישבע בשמו וכו'. אנו רואים שהרמב"ם מגדיר את התפילה כעבודת ה', ומשייך אותה לחטיבת המצוות היסודיות ביותר של התורה. כדי להבין את חשיבותה של התפילה, עלינו לברר את משמעותה לדעת הרמב"ם.

ב. מטרת התפילה

כדי להבין מהי מטרת התפילה, יש להבין תחילה מהי מטרתן של המצוות בשיטת הרמב"ם, ומתוך כך נברר מה מטרתה של התפילה.

1. תפקיד המצוות לדעת הרמב"ם

במספר פרקים במורה נבוכים (חלק ג) עוסק הרמב"ם בבירור תפקידה של התורה בכלל והמצוות בפרט. תפקידה של התורה הוא: "תיקון הנפש ותיקון הגוף" (פרק כז). תיקון הגוף פירושו תיקון החברה - מצוות שבין אדם לחבירו (תיקון קלקולים קיימים ותיקון הדעות כדי למנוע קלקולים בעתיד). ואילו תיקון הנפש - פירושו קניית הדעות הנכונות-המושכלות, כפי יכולתו של האדם. בהתאם לכך מטרת התורה היא:

לתת לנו שתי השלמויות יחד, ר"ל, תיקון ענייני בני אדם קצתם עם קצתם, בהסיר העוול ובקנות המידות הטובות המעולות עד שתיכנן עמידת אנשי הארץ והתמדתם על סדר אחד להגיע כל אחד מהם אל שלמותו הראשון, ותיקון האמונות ונתינת דעות אמתיות כאשר יגיע השלמות האחרון...

כמובן, עיקר תפקידה של התורה הוא להביא את האנשים לשלמותם הרוחנית, שהיא נקנית על ידי "תיקון האמונות והדעות האמיתיות", אולם תנאי הכרחי לכך הוא תיקון החברה, שבלעדיו לא יוכל האדם להתפנות לעניינים הרוחניים. בעקבות הגדרה זו לתפקידה של התורה, הולך הרמב"ם ופורט את מטרתן של המצוות (שם, כח):

...שכל מצווה אין הפרש בין שתהיה מצוות עשה או מצוות לא תעשה, שיהיה עניינה להסיר העוול, או להעיר על מידה טובה מביאה לטוב החברה, או נתינת דעת אמיתי שראוי להאמינו, אם לפי העניין בעצמו, או בהיותו הכרחי בהסיר העוול, או בלימוד מידות טובות... גם כאן אנו מוצאים את המטרה של תיקון החברה בהסרת העוול וקניית מידות טובות, ואת תיקון הנפש, בקניית הדעות האמיתיות שראוי להאמין בהן מצד עצמן⁴. אם כך מצאנו חלוקה כללית של התורה והמצוות, למצוות שעניינן להקנות לאדם דעות נכונות - תיקון הנפש, ומצוות שעניינן תיקון הגוף - תיקון החברה, כדי ליצור מציאות שתאפשר לאדם להתפנות לעסוק בצד הנפשי. אולם יש לעמוד על חלוקה נוספת שהרמב"ם מחלק במצוות שעניינן תיקון הנפש. מצוות אלו מתחלקות למצוות שתכליתן היא תכלית עצמית, להביא לידי ידיעות והשגות נכונות, ולמצוות שתכליתן להוציא מלב האדם דעות לא נכונות. הוצאת הדעות

4. הרמב"ם חוזר ומנסח עיקרון זה בתמצית בפרק לא.

שאינן נכונות מתבצעת בפעולה הדרגתית. כלומר, לעתים, מסיבות שונות האדם אינו יכול להתנתק בבת אחת מעולם המושגים והאמונות שבהם הוא חי, ולכן התורה, במצבים מסוימים, איננה מנתקת אותו בצורה חדה מעולם זה, אלא מגדירה מחדש את מושגיו, ומסננת מהם את הפסולת, כדי שיתאפשר לו להתעלות לדעות הנכונות. וכך כותב זאת הרמב"ם (פרק לב):

... שאי אפשר לצאת מן ההפך אל ההפך פתאום... וכאשר שלח הא-לוה משה רבנו לתתנו ממלכת כהנים וגוי קדוש בידיעתו יתברך... והיה המנהג המפורסם בעולם כולו... להקריב מיני בעלי חיים בהיכלות ההם אשר היו מעמידים בהם הצלמים... לא גזרה חכמתו יתברך ותחבולתו המבוארת בכל בריאותיו שיצוונו להניח מיני העבודות ההם כולם ולעזבם ולבטלם, כי אז היה זה מה שלא יעלה בלב לקבלו, כפי טבע האדם, שהוא נוטה תמיד למורגל... ומפני זה השאיר יתברך מיני העבודות ההם... וציוונו לעשותם לו יתברך...

מצוות שניתנו על דרך זו מהוות אמצעי למטרה עליונה יותר (השגת דעת ה'), שלא ניתן להשיגה בצורה מלאה, בשלב זה באופן ישיר. ברור שמצוות שכבר כעת מוליכות את מקיימן, את עובד ה', לתכלית העליונה שהיא השגת דעת ה' הן מצוות במדרגה גבוהה יותר.

2. תפקידה של התפילה

כדי להבין את תפקידה ומשמעותה של התפילה, עלינו לבחון לאיזה מסוגי המצוות משייך הרמב"ם את התפילה. פשוט, שהתפילה אינה שייכת למצוות העוסקות בתיקון הגוף או החברה, אולם יש לברר, אם היא שייכת למצוות הבאות להכשיר את האדם לקנות דעות נכונות, או שהיא שייכת למצוות המקנות את הדעות הנכונות, את דעת ה', באופן ישיר.

הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג) מחלק את המצוות ליי"ד כללים. הכלל התשיעי הוא (פרק לה): כולל שאר העבודות הכוללות המעשיות, כתפילה וקריאת שמע ושאר מה שספרנו בספר אהבה... ותועלת זה הכלל מבוארת, שהוא כולו מעשים שמחזקים הדעות באהבת הא-לוה ומה שצריך שיאמן בו ושיוחס אליו.

אם כך התפילה שייכת למצוות שעניינן לחזק את הדעות באהבת ה', ובמה שצריך להאמין בו ולייחס אליו, דהיינו למצוות שמגמתן להביא לדעת ה' באופן ישיר. והרמב"ם הולך ומפרט זאת בהמשך (פרק מד):

...המצוות אשר סיפרנו בספר אהבה... כוונת העבודות ההם, מעשים שמחזקים הדעות באהבת הא-לוה ומה שצריך שיאמן בו ושיוחס אליו, והם התפילה וקריאת שמע... כל אלה מעשים שילמדו דעות מועילות...

וקודם לכן (פרק לב) מעמיד הרמב"ם את התפילה מול הקרבנות, והעמדה זו מחדדת את הניגוד שבתפקידים. תפקיד הקרבנות הוא להסיר דעות מוטעות, ואילו התפילה היא דרך להשיג את ה'. כלומר אנו רואים שהרמב"ם משייך את התפילה למצוות שתפקידן הישיר הוא השגת דעת ה', לעומת הקרבנות לדוגמה, השייכים למצוות שעניינן הוא לרומם את האדם ממצאיות רוחנית ירודה, אך אין הם מביאים את האדם להשגת ה' באופן ישיר.

התפילה בעת צרה תופסת מקום נפרד מהתפילה היומיומית, לשיטת הרמב"ם. התפילה היומיומית שייכת לכלל התשיעי מיי"ד הכללים, ואילו התפילה בעת צרה שייכת לכלל הראשון. אולם גם כאן מטרת התפילה היא להקנות דעות נכונות:

וכן המצווה אשר ציוונו לצעוק אליו יתברך בעת צרה, רצוני לומר אמרו: "והרעותם בחצוצרות", היא מזה הכלל, מפני שהיא פעולה שיתחזק בה הדעת האמיתי, והוא שהא-לוה יתברך משיג

עניינינו, ובידו לתקנם אם נעבדהו, ולהפסידם אם נמרהו, לא שנאמין שזה מקרה ודבר שארע כי האמינם שהוא במקרה - ממה שמחייב התמדתם על דעותם הרעות ועל מעשי העוול, ולא ישובו מהם... ולכן ציוונו להתפלל אליו ולהתחנן לו ולצעוק לפניו בעת צרה. אנו רואים שמספר פעמים במו"נ מגדיר הרמב"ם את התפילה כמצווה המביאה את האדם לקניית הדעות הנכונות, שזו היא מטרתה העליונה של התורה.

נסכם מה שראינו עד כאן: הרמב"ם מונה את התפילה כמצווה עשה מדאורייתא, ומגדיר אותה כמצווה עבודת ה'. הרמב"ם מחלק את המצוות למצוות המתקנות את הצד החומרי ומצוות המתקנות את הצד הרוחני. מצוות תיקון הדעות מתחלקות אף הן לשניים: יש מצוות שעניינן ביטול דעות מוטעות, ויש מצוות שעניינן קניית הדעות הנכונות. עיקר ענייננו של האדם הוא קניית הדעות הנכונות. התפילה שייכת לקבוצה העליונה של המצוות - מצוות המביאות לקניית הדעות הנכונות, שהן עיקר תכליתן של המצוות.

ג. האם ה' שומע תפילה?

1. הבעיה הפילוסופית

הבעיה הפילוסופית של שינוי רצון ה' על ידי התפילה, עוררה את השאלה האם ה' שומע תפילה. בחלק זה של המאמר ננסה לברר את עמדתו של הרמב"ם בנושא. השאלה נוסחה באריכות ע"י ר"י אלבו בספר העיקרים (מאמר ד, יח):

מה שהביא האנשים לפקפק בתפילה קרוב למה שהביא אותם לסלק ידיעת השם. וזה שהם אומרים שלא יימלט הדבר מחלוקה, אם שנגזר מהשם טוב מה על איש מה או לא נגזר. ואם נגזר אין צריך תפילה, ואם לא נגזר איך תועיל התפילה לשנות רצון השם לגזור עליו טוב אחר שלא נגזר, שלא ישתנה השם מן הרצון אל לא רצון ולא מלא רצון אל רצון, ובעבור זה יאמרו שלא יועיל כשרון המעשה אל שיגיע לאדם מהשם בעבורו טוב מה, וכן יאמרו שלא תועיל התפילה להשיג טוב מה או להינצל מרע שנגזר עליו.

התפיסה העומדת ביסודה של השאלה היא התפיסה הפילוסופית שהקב"ה אינו משתנה, ולכן אם הוא גזר גזירה מסוימת, לא ניתן לשנות אותה. אם כך, ברור שתפילה לא תועיל, שהרי אם ה' מקבל את תפילתו של האדם, הרי הוא משתנה. גישה זו מתבארת היטב בדברי הפילוסוף בתחילת ספר הכוזרי (מאמר א, א):

אין אצל הבורא לא רצון ולא שנאה כי הוא נעלה מכל החפצים ומכל הכוונות... וכן הוא נעלה אצל הפילוסופים מידיעת חלקי הדברים מפני שהם משתנים עם העתים ואין בידיעת הבורא שינוי. והוא אינו יודע אותך כל שכן שידע כוונתך ומעשיך **וכל שכן שישמע תפילתך** ויראה תנועותיך...

הנחת היסוד של הפילוסוף היא שהאל אינו משתנה, ולכן בהכרח הוא אינו יודע את אשר נעשה, אין הוא משגיח, וממילא אין הוא שומע תפילה.

2. פתרון ספר העיקרים

ר"י אלבו (שם) משיב על השאלה כך:

לפי זה נאמר שכשנגזר על האדם טוב מה הנה הוא נגזר עליו במדרגה ידועה מכישרון המעשה, וזה כלל ייעודי התורה, וכן כשנגזר עליו רע מה הנה הוא נגזר בהיותו במדרגה ידועה מהרוע

או בהכנה ידועה, וכשתשתנה המדרגה ההיא או ההכנה ההיא תשתנה הגזרה בהכרח לטוב או לרע.

כלומר, אומר ר"י אלבו שגזירה שנגזרה על אדם היא בהתאם למדרגה שבה הוא נמצא כעת, אולם כאשר משתנה מדרגתו, הרי משתנה דינו. אם כך התפילה אינה משנה את הקב"ה, אלא את המתפלל, האדם משנה את מדרגתו, ובהתאם לכך משתנה מצבו. העיקרים מבאר זאת במשל: וזה כמלך שגור על כל הערלים שבמדינה פלונית שיהרגו או שינתן לכל אחד כיכר זהב, ועמד אחד מהם ונימול, שתשתנה בלי ספק הגזרה ההיא ותבטל מעליו לרע או לטוב כפי ההכנה שנתחדשה באיש ההוא. ולזה היה ההשתדלות בעשיית הטוב וכשרון המעשה טוב והכרחי בכל דבר, שהוא הכנה לקיבול השפע הא-לוהי או לבטל מעליו הגזרה.

עולה מדברי העיקרים, שהתפילה היא שעת שינוי, שעת חשבון נפש ותיקון עצמי לאדם. מתוך כך האדם יוצא ממדרגה רוחנית אחת לאחרת, ובעקבות שינוי זה משתנה גורלו. הסבר זה פותר את השאלה שהבאנו לעיל, אך מעורר מספר בעיות חדשות. על פי דברי ספר העיקרים התפילה אינה שיחה של האדם עם בוראו, אלא שיחה של האדם עם עצמו. אם כפי שאמרנו, השינוי שאותו מעוררת התפילה הוא שינוי רוחני באדם בלבד, שבעקבותיו משתנה מצבו, הרי התפילה מנותקת מהבורא. הבורא גוזר גזירות לטובים וגזירות לרעים, והאדם בוחר לאיזו קבוצה להשתייך. אין התפילה מהווה דו-שיח של האדם עם בוראו, אלא של האדם עם עצמו, שהבורא חיצוני לו⁵.

לפני שננסה לבחון את עמדתו של הרמב"ם ביחס לעצם השאלה, יש לעמוד על נקודה חשובה העולה מתוך דברי ר"י אלבו. לעתים, היחס לתפילה הוא כאל 'שוחד' לה, כביכול אנו נותנים לו תפילה, ועתה הוא 'חייבי' למלא את בקשתנו. וכי יעלה על הדעת שכל כך התכוונו וכל כך הרבינו תפילה, ובקשתנו לא תתמלא? ר"י אלבו מבטל תפיסה זו לחלוטין, בכך שהוא מעמיד במרכז את השינוי העובר על האדם בשעת התפילה. האדם אינו עוסק בסחר חליפין עם הבורא, תפילה תמורת מילוי הבקשה, אלא בשעת התפילה הוא עובר שעה של חשבון נפש ותיקון, ורק מתוך כך בקשתו מתמלאת.

במספר מקומות אנו מוצאים שהרמב"ם מסכים לחלוטין עם תפיסה זו, שערכה של התפילה אינו במילים בלבד, אלא בשינוי העובר על האדם, שהתפילה היא חלק מרכזי מתהליך התשובה והשינוי של האדם. כך עולה מדבריו בתחילת הלכות תעניות (א, ד-ט):

מצוות עשה מן התורה **לזעוק** ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הצבור... כלומר, כל דבר שייצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן **זעקו** עליהן והריעו; ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה **ויזעקו** עליה ויריעו ידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן... וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם; אבל אם לא **יזעקו** ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה צרות אחרות...; ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הציבור עד שירוחמו מן השמים, ובימי התעניות האלו **זעקין בתפילות ומתחננים** ומריעין בחצוצרות בלבד...

אנו רואים שהתפילה והזעקה הן חלק מרכזי בתהליך התשובה. כך גם בהלכות תשובה (ב, ו) כותב הרמב"ם:

5. כך מנסח זאת הרב ש"י אורבך בספרו עמודי המחשבה הישראלית (ח"ב עמ' 637).

אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם בעשרה הימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד שנאמר "דרשו ה' בהימצאו". במה דברים אמורים? ביחיד אבל צבור כל זמן שעושים **תשובה וצועקין** בלב שלם הם נענין שנאמר "כה' א-להינו בכל קראנו אליו".

גם כאן אנו רואים שיש קשר הדוק ביותר בין התפילה לתשובה. את הקשר ישיר בין התפילה והתשובה אנו מוצאים גם לאחר השלמת התשובה, וכפי שכותב הרמב"ם (שם ז, ז):

מה מעולה מעלת התשובה. אמש היה זה מובדל מה' א-להי ישראל... צועק ואינו נענה שנאמר "כי תרבו תפילה וגו'..." והיום הוא מודבק בשכינה שנאמר "ואתם הדבקים בה' א-להיכם", צועק ונענה מיד שנאמר "והיה טרם יקראו ואני אענה...".

אנו רואים שלדעת הרמב"ם על המתפלל לעבור תהליך של תשובה ועל השב להתפלל, שאין תשובה בלי תפילה ואין תפילה בלי תשובה. ומוסיף במורה נבוכים (א, נד) שהתפילה והצום בלבד אינם מגיעים לתכליתם, אם אין הם משנים את האדם ומביאים אותו לידיעת ה'. הרי שגם לדעת הרמב"ם, לא ניתן לראות את התפילה כדבר העומד בפני עצמו, אם אין היא משנה את האדם.

3. ה' שומע תפילה בדברי הרמב"ם

ראינו שהרמב"ם סובר שתפקיד התפילה הוא לתקן את דעותיו של האדם, ושהיא חלק מתהליך תשובה. עדיין יש לברר, מה עמדתו של הרמב"ם ביחס לשאלה הפילוסופית של שינוי הרצון בתפילה: האם גם בזה הוא מסכים עם העיקרים שהתפילה משנה רק את האדם ואינה משפיעה על ה', או שבזה לרמב"ם עמדה שונה?

הרמב"ם משתמש פעמים רבות בביטויים שמשמעותם היא שה' שומע תפילה, כלומר שיש יחס ישיר בין המתפלל לה' ואין התפילה רק שינוי באדם, ונביא מספר מקורות לכך. בהלכות תשובה (ב, ו) אומר הרמב"ם:

אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם בעשרה הימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר **ומתקבלת** היא מיד... במה דברים אמורים, ביחיד; אבל ציבור, כל זמן שעושים תשובה וצועקין בלב שלם הם **נענין** שנאמר "כה' א-להינו בכל קראנו אליו"⁶.

כך גם בהלכות תפילה (ח, א):

תפילת הציבור נשמעת תמיד, ואפילו היו בהן חוטאים, אין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלתן של רבים. לפיכך צריך אדם לשתף עצמו עם הציבור, ולא יתפלל ביחיד כל זמן שיכול להתפלל עם הציבור. ולעולם ישכים אדם ויעריב לבית הכנסת, שאין **תפלתו נשמעת בכל עת** אלא בבית הכנסת...

אנו רואים שבמשנה תורה אומר הרמב"ם בלשון ברורה, שה' שומע את תפילתו וזעקתו של האדם.

כדי לעמוד על כוונת הרמב"ם במושג 'שמיעה' ביחס לה' עלינו לראות את דבריו במורה נבוכים (א, מה), שם אומר הרמב"ם שלמילה "שמיעה" יש שלוש משמעויות:

'שמועי' - מילה משותפת, תהיה בעניין שמע האוזן, ותהיה בעניין הקיבול. אמנם בעניין השמע: ... "והקול נשמע בית פרעה", וזה הרבה... בעניין הקיבול: "ולא שמעו אל משה"... ויהיה בעניין

הידיעה: "גוי אשר לא תשמע לשונו", פירושו: לא תדע דברו.

כיצד נפרש את המילה 'שמיעה' ביחס לה? אומר הרמב"ם:

וכל מילת שמיעה שבאה בחוק הא-לוה, אם יראה מפשוטו של כתוב שהוא מהעניין הראשון, הוא סיפור על ההשגה, והוא מהעניין השלישי: "וישמע ה'", "בשמעו את תלונותיכם", כל זה השגת מדע.

כלומר, מסביר הרמב"ם, שכל מקום שבו פשט המילה 'שמיעה' ביחס לה' הוא שמיעת האוזן, אנו נפרש זאת כהוראה השלישית של המילה 'שמיעה', דהיינו 'ידיעה', ה' יודע את ענייני האדם. ממשיך הרמב"ם ואומר:

ואם נראה מפשוטו של כתוב שהוא מן העניין השני, הוא סיפור **על ענותו יתברך לצעקת הצועק למלא שאלתו** או לא יענה לצעקתו ולא ימלא שאלתו: "שמעו אשמע צעקתו", "ושמעתי כי חנון אני"..."⁷

אנו רואים שהרמב"ם מפרש כי המושג 'שמיעה' ביחס לתפילה הוא היענות ה' לבקשת המתפלל וקבלת התפילה. הגדרה זו מחדדת את השאלה כיצד יתמודד הרמב"ם עם שאלת שינוי הרצון.

ד. הרמב"ם והפילוסוף

1. שלוש מחלוקות יסודיות

כדי להבין את עמדת הרמב"ם בנושא, יש להקדים ולעמוד בקצרה על שלושה נושאים מרכזיים שבהם חלק הרמב"ם על הפילוסופיה (האריסטוטלית).

א. קדמות העולם - הרמב"ם (מו"נ ח"ב) עוסק באריכות רבה בהתמודדות עם תפיסת הקדמות של הפילוסופים, ומסיק (פרק יג) שדעת מאמיני התורה היא:

שהעולם בכללו, ר"ל כל נמצא מלבד הבורא יתברך, השם המציאו אחר ההעדר הגמור ושהשם יתברך לבדו נמצא ולא דבר בלעדיו, לא מלאך ולא גלגל ולא מה שבתוך הגלגל, ואחר כן המציא כל אלה הנמצאות כפי מה שהם ברצונו וחפצו לא מדבר, ושהזמן עצמו גם כן מכלל הנבראים...

הרמב"ם (פרק כה) מדגיש את הסיבה לדעתו בעניין קדמות העולם:

אמונת הקדמות על צד אשר יראה אותו אריסטו שהוא על צד החיוב ולא ישתנה טבע כלל ולא יצא דבר חוץ ממנהגו - הנה היא סותרת הדת מעקרה ומכזבת לכל אות בהכרח ומבטלת כל מה שתיחל בו התורה או תפחיד ממנו הא-להים, ודע כי עם האמנת חידוש העולם יהיו האותות כולם אפשריות ותהיה התורה אפשרית, ותיפול כל שאלה שתשאל בזה העניין... הרי שהרמב"ם רואה בתפיסת הקדמות תפיסה העוקרת את הניסים והאותות ולכן עוקרת את כל התורה.

ב. השגחה - בח"ג של מורה נבוכים (פרק יז) עסק הרמב"ם בנושא ההשגחה, ולאחר שמביא את דעת אריסטו, הוא מסיק שדעת התורה היא:

שההשגחה הא-להית אמנם היא בזה העולם התחתון, ר"ל מתחת גלגל הירח, באישי מין האדם לבד, וזה המין לבדו הוא אשר כל ענייני אישיו ומה ששייגים מטוב או רע נמשך אחר הדין, כמו שאמר "כי כל דרכיו משפט", אבל שאר בעלי חיים וכל שכן הצמחים וזולתם, דעתו בהן דעת אריסטו, לא אאמין כלל שזה העלה נפל בהשגחה בו...

7. וכן שם פרק מח.

כלומר, אומר הרמב"ם שבניגוד לדעת אריסטו הוא מאמין שיש השגחה בעולם, אך אין השגחה על כל דבר, אלא על מין האדם בלבד, וגם במין האדם ההשגחה תלויה במידת דבקו השכלית בה, הסיבה היא:

...מפני שההשגחה אמנם תהיה ממשכיל ואשר הוא שכל שלם שלמות אין שלמות אחריו, אם כן כל מי שנדבק בו דבר מן השפע ההוא, כפי מה ששיגיחו מן השכל, ישיגוהו מן ההשגחה, זהו הדעת הנאות אצלי למושכל ולכתובי התורה.

ג. נבואה - בח"ב של מורה נבוכים (פרק לב) אומר הרמב"ם שיש שלוש דעות בנבואה, שהן כנגד התפיסות "בקדמות העולם וחידושו". לדעת הפילוסופים, הנבואה היא שלמותו הטבעית של האדם, ולכן אם יושלמו כל התנאים המכניים לנבואה, בהכרח האדם יתנבא. דעת התורה לעומת זאת היא:

כמו זה הדעת הפילוסופי בעצמו, אלא בדבר אחד, וזה שאנחנו נאמין שהראוי לנבואה המכין עצמו לה, אפשר שלא יתנבא וזה ברצון א-להי וזה אצלי הוא כדמות הנפלאות כולם ונמשך כמנהגם, שהעניין הטבעי שכל מי שהוא ראוי לפי בריאתו ויתלמד לפי גדולו ולמודו שיתנבא, והנמנע מזה אמנם הוא כמי שנמנע מהניע ידו כירבעם, או נמנע הראות כמחנה מלך ארם בעניין אלישע...

כלומר, לפי התורה הנבואה מצריכה הכנה, וכאשר מושלמות ההכנות האדם מתנבא, אך בניגוד לפילוסופיה אומרת התורה שהנבואה אינה הכרחית, אף כשמושלמים כל תנאי ההכנה, מכיוון שיש אפשרות שהי' ימנע את הנבואה מהאדם הראוי לה. אמנם מניעה כזו היא בהחלט שינוי הטבע, אולם כשם שהי' יכול לעשות ניסים, כך הוא יכול לעשות 'נס' של מניעת נבואה ממי שראוי לכך. לכאורה הפער בין הדעות קטן, אך זו מחלוקת יסודית. לדעת הפילוסופיה המוכן לנבואה בהכרח מתנבא, כי אין א-ל מנבא, שהרי אין א-ל בורא ומשגיח וקשור לעולם. הנבואה לדעת הפילוסופים היא מיצוי השלמות האנושית בלבד. לדעת התורה, שהנבואה היא קשר לבורא, בהחלט יכולה להיות מניעת נבואה ע"י הבורא, שהרי הוא המנבא. אמנם נכון שהנבואה היא מיצוי השלמות האנושית, ולכן באופן טבעי המוכן לנבואה מתנבא, אך מכיוון שסוף סוף אין זו רק שלמות אנושית אלא קשר לבורא, בסופו של דבר הכול תלוי בו ולא רק באדם.

הנושאים הללו אינם נושאים צדדיים באמונה, אלא נוגעים ליסוד התורה על פי שיטת הרמב"ם, ולכן הוא קובע אותם ב"ג יסודי האמונה שבהקדמה לפרק חלק.

2. תפילת המאמין ותפילת הפילוסוף

על פי ההבדלים שמנינו לעיל, יובן מה ההבדל בין תפילתו של המאמין לתפילת הפילוסוף. הפילוסוף מתפלל אך אין הוא פונה אל האל, כלשונו של הפילוסוף בספר הכוזרי (א, א, עפ"י תרגום אבן שמואל):

וכאשר תגיע מחשבתך לאמונה הזאת, אל תחוש באיזה מין ממניי העבודה אתה עובד לאלוה או איך תתפלל ואיך תשבח באיזה דיבור ובאיזו לשון ובאילו מעשים; ואם תרצה - בדה לך דת לשם העבודה וההערצה והשיבוח ולמען התנהגותך אתה במידות טובות והנהגת ביתך ובני ארצך בהן, אם מקובל אתה עליהם - או קח לך לדת את אחת החוקות השכליות שהונחו על ידי הפילוסופים בחיבוריהם, ושים מגמתך וכוונתך זיכוד נפשך.

הפילוסוף אינו פונה לאל, שהרי לתפיסתו הדבר בלתי אפשרי. לתפיסתו, האל אינו בורא העולם,

שהרי העולם קדמון, ומתוך כך הוא אינו עושה ניסים ואינו יכול לעשות ניסים, אין הוא משגיח על העולם, ואין הוא מנבא את בני האדם. השורש להנחות אלו הוא שהאל אינו משתנה, ואילו כל הדברים הללו מראים על שינוי. מובן שאל כזה, אינו שומע תפילה, ואין הוא נענה לתפילה. אם האדם מתפלל, אין זה משום שהוא פונה לאל, אלא משום שבכך הוא מצא אמצעי מועיל לחולל שינוי בעצמו.

כפי שאמרנו, הרמב"ם מלמד שיסודות התורה מנוגדים לתפיסה הפילוסופית בכל הנושאים האלו. ה' הוא בורא העולם ומנהלו, הוא משגיח על בני האדם, עושה להם ניסים ומנבא אותם. המתפלל פונה אל ה', ואליו יש לו קשר ויחס, בתפילה ובקשה. כיצד פועלת התפילה? כפי שראינו לעיל בדברי הרמב"ם בנושא ההשגחה, כאשר האדם דבק בה' הרי הוא מגיע למדרגת השגחה פרטית על ידי ה'. המתפלל מדבק את דעתו והשגתו בדעת ה', מברר את מושגיו ומייחד את מחשבתו בה', ומתוך כך דבק בה'. דבקות זו מביאה אותו למדרגת השגחה פרטית ע"י ה'. במדרגה זו ה' מקבל את תפילתו ומשגיח עליו באופן פרטי בכל האירועים הפוקדים אותו בעולם. נראה שזו כוונת הרמב"ם בסוף מורה הנבוכים (פרק נא, הערה):

הלוא ביארתי לך שזה השכל אשר שפע עלינו מהשם יתעלה, הוא הדיבוק אשר בינינו ובינו... ולא יתחזק זה הדיבוק רק בהשתמשך בו באהבת השם ושתהיה כוונתך אליה כמו שביארנו, וחלשתו תהיה בשומך מחשבתך בדבר זולתו...

ודע שמעשה העבודות האלו כולם, כקריאת התורה, והתפילה, ועשות שאר המצוות, אין תכלית כוונתם רק להתלמד ולהתעסק במצוות הש"י ולהיפנות מעסקי העולם, וכאילו אתה התעסקת בו יתעלה וביטלת מכל דבר זולתו, אבל אם תתפלל בהנעת שפתיך ופניך אל הכותל ואתה חושב במקחך וממכרך, ותקרא התורה בלשונך ולבך בבניין ביתך, מבלי בחינה במה שתקראוהו, וכן כל אשר תעשה מצווה תעשינה באברך, כמי שיחפור חפירה בקרקע או יחטוב עצים מן היער, מבלי בחינת עניין המעשה ההוא, לא מי שציווה לעשותו ולא מה תכלית כוונתו, לא תחשוב שהגעת לתכלית, אבל תהיה אז קרוב ממי שנאמר בהם "קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם"...

הרי שלימוד התורה והתפילה באופן ישיר, ושאר המצוות באופן עקיף עניינם הוא שהאדם יקשר דעתו בבורא ועל ידי כך ידבק בו⁸.

עדיין עומדת בפנינו בעיית שינוי הרצון הא-להי, שהרי בנושא זה אומר הרמב"ם שאין מחלוקת בין התורה והפילוסופים. אם כך, אם הקב"ה אינו משתנה, כיצד נאמר שהוא נענה למתפלל? לשם כך יש לברר את שיטת הרמב"ם ביחס לתוארי ה'. בירור זה יגלוש הרבה מעבר למטרת עיוננו, לכן נסתפק לצורך דברינו במקור אחד, שבו הרמב"ם קובע עיקרון, בשאלה כיצד יש להתייחס לתארים הנאמרים ביחס לה'. אומר הרמב"ם (מו"נ א, נד):

...והעניין הנה אינו שהוא בעל מידות, אבל פועל פעולות דומות לפעולות הבאות מאתנו ממידות, ר"ל מתכונות נפשיות, לא שהוא יתעלה בעל תכונות נפשיות... הנה כבר התבאר לך כי הדרכים והמידות אחד, והם הפעולות הבאות מאתו יתעלה בעולם, וכל אשר הושגה פעולה מפעולותיו יתואר הוא יתעלה בתואר אשר יבוא ממנו הפועל ההוא ונקרא בשם הנגזר מן

8. לימוד התורה והתפילה - עצם תוכנם הוא כיוון מחשבתו אל ה', ועליהם אומר הרמב"ם שהם מחמיצים את תכליתם אם חושב בהם אודות דברים אחרים ולבו בל עמו. בשאר המצוות צריך שתהיה: "בחינת עניין המעשה ההוא" וכן "מי שציווה לעשותו" ולבחון "מה תכלית כוונתו" (טעמי מצוות).

הפועל ההוא... והכוונה כולה כי התארים המיוחסים לו יתעלה הם תארי פעולותיו לא שהוא יתעלה בעל איכות.

כלומר, הקב"ה אינו מתפעל ואינו משתנה, אלא פעולותיו ביחס אלינו משתנות, ואנו מכנים אותו בשמות לפי פעולותיו. כאשר ה' פועל פעולה, שאם אדם פועל פעולה כעין זו, אנו אומרים שזה נובע מתכונה מסוימת בו, אנו מכנים את ה' בתכונה זו. על פי זה ביאור המושג "שומע תפילה" ביחס לה' הוא - שה' מילא את הבקשה שביקשנו בתפילתנו. כלומר, היות ואילו היינו פונים לאדם והוא היה עושה את בקשתנו היינו אומרים שהוא שמע לנו וקיבל את דברנו, כך כאשר אנו פונים אל ה' ותפילתנו מתמלאת, אנו אומרים שה' קיבל/שמע את התפילה, אך זה תואר לפעולותיו ולא לו, הוא עצמו אינו משתנה, ואין אנו מייחסים לו תארים או שינויים.

ה. סוף דבר

נסכם את דברינו: הרמב"ם רואה בתפילה את אחת המצוות המרכזיות - מצוות עבודת ה'. הוא סובר שהקב"ה שומע תפילה ומקבלה, ושהתשובה וחשבון הנפש הם חלק מהותי מהתפילה. התפילה שייכת לחטיבת המצוות המתקנות ומיישרות את דעותיו של האדם, שהן המצוות השייכות לעצם תכליתיה של התורה. כפי שראינו הרמב"ם אומר שה' משגיח על האדם, השגחה זו משתנית על פי המידה שבה מיישר האדם את דעותיו ומדבקים בה'. בתפילה האדם מדבק את דעתו בה', ומתוך כך זוכה להיות מושגח ע"י ה' באופן ישיר, וממילא תפילתו נענית. נסיים בדברי הרמב"ם בפרק האחרון במורה (ג, נד), שם חוזר הרמב"ם ומדגיש מהי תכלית האדם:

...השלמות האנושי האמיתי, והוא הגיע לאדם המעלות השכליות, רצוני לומר: ציור המושכלות, ללמוד מהם דעות אמיתיות בא-לוהיות. וזאת היא התכלית האחרונה, והיא משלמת האדם שלמות אמיתי, והיא לו לבדו, ובעבורה יזכה לקיום הנצחי, ובה האדם אדם.

הדרך להגיע לשלמות זו היא:

שאינ להתהלל, רק בהשגתי ובידיעת דרכי ותארי, רצוני לומר: פעולותיו... ואחר כן השלים העניין ואמר: "כי באלה חפצתי נאום ה'", רצוני לומר: שכוונתי, שיצא ממך "חסד וצדקה ומשפט בארץ" כמו שביארנו בשלוש עשרה מידות, כי הכוונה להדמות בהם ושנלך על דרכם. אם כן, הכוונה אשר זכרה בזה הפסוק היא ביאורו ששלמות האדם אשר בו יתהלל באמת הוא להגיע אל השגת הא-לוה כפי היכולת, ולדעת השגחתו בברואיו בהמציאו אותם והנהיגו אותם, איך היא, וללכת, אחרי ההשגה ההיא, בדרכים שיתכוון בהם תמיד לעשות "חסד, צדקה ומשפט" להדמות בפעולות הא-לוה כמו שביארנו פעמים בזה המאמר.

כאמור, התפילה היא מהמצוות המרכזיות המביאות את האדם לדעת ה'. עליה נאמר: "מעשים שמחזקים הדעות באהבת הא-לוה ומה שצריך שיאמן בו ושייחס אליו"⁹. היא מהמצוות המרכזיות שתכליתן הישירה להביא את האדם לשלמותו האמיתית.



9. מו"נ ג, לה, וכן בפרק מד: "מעשים שמחזקים הדעות באהבת הא-לוה ומה שצריך שיאמן בו ושייחס אליו".